

– M A S T E R S C R I P T I E –

De handen ineen of handjeklap?

De effecten van pre-electorale akkoorden op de legitimiteit van Tweede Kamerverkiezingen

Alida Jeannette Groenveld

E-mail: a.j.groenveld@umail.leidenuniv.nl

Studentnummer: 1184989

Opleiding: MSc Political Science

Onder begeleiding van: Dr. G.H. Waling

Tweede lezer: Dr. F.G.J. Meijerink

Aantal woorden:

Leiden, 6 juni 2017

1. Inleiding

Wie de krant er op openslaat, waant zich in Nederland in een wankelende democratie waar de kloof tussen burger en politiek groter dan ooit schijnt te zijn.¹ Een populaire oplossing van dit ‘probleem’ is democratische vernieuwing, die veelal invulling krijgt op lokaal niveau in de vorm van burgertoppen en referenda. Het Rijk stimuleert deze initiatieven onder het mom van publiek eigenaarschap (Plasterk, 2017). Democratische en electorale ontwikkeling vindt echter ook buiten de Haagse beleidsvorming plaats. Zo nemen politieke partijen tijdens de verkiezingscampagne steeds vaker deel aan een stembusakkoord. In navolging van het Roze Stembusakkoord van 2012 werden tijdens de campagne van 2017 maar liefst vier akkoorden ondertekend, die steeds meer aandacht genieten in de media. De electorale impact van een stembusakkoord is, ondanks het toegenomen belang, tot dusver onbekend. Wat zijn de effecten van deze stembusakkoorden op de legitimiteit van verkiezingen?

Van een legitimiteitsgebrek van de Nederlandse democratie is op dit moment geen sprake, al doet het crisisdenken van menig columnist en politicus anders geloven. Het overgrote deel van de Nederlanders is namelijk tevreden over het functioneren van ons democratisch bestel (Thomassen et al. 2014, 205). Bovendien volbrengt de kiezer anno 2017 zijn of haar electorale taak door daadwerkelijk te *kiezen*, in plaats van te stemmen conform zuil, kerk of milieu. Dat wil echter niet zeggen dat alle schaapjes op het droge staan. Het vertrouwen van burgers in bestuurders, politici en politieke instituties is lager dan ooit, mede veroorzaakt door een legitimiteitsgebrek bij de verkiezingen. Er is geen crisis van de democratie, maar een crisis van de verouderde bestuurscultuur, in stand gehouden door de gevestigde partijen (Van der Meer 2017, 50).

Verschillende oorzaken dragen hier aan bij. Ten eerste is het onderlinge verschil tussen politieke partijen vanaf het midden van de jaren tachtig almaar kleiner geworden, zo betogen Thomassen et al. (2014, 45). Niet alleen partijprogrammatisch, ook ideologisch lijken partijen meer op elkaar dan voorheen. Door depolitisering en technocratisering zijn partijen op tal van issues eensgezind – zeker over sociaaleconomische beleid bestaat meer consensus dan ooit. Niet óf er bezuinigd moet worden, maar hoeveel is nog onderwerp van discussie. Deze schaarste van beleidskeuzes leidt ertoe dat de kiezer minder goed zijn voorkeur uit kan drukken: als partijen ideologisch naar elkaar toe trekken, is er minder te kiezen. Maar, zijn partijen dan niet onderhevig aan de polariserende krachten die het partijstelsel sinds de politieke aardbeving van 2002 uit elkaar drijft? Dat lijkt tot 2012 inderdaad het geval geweest te zijn. Echter, in 2012 kan al niet meer

¹ NRC Handelsblad 2017c; Pfeijffer 2016; New York Times 2016; De Volkskrant 2016; De Volkskrant 2017c.

gesproken worden van een gestructureerde competitie: de strijd is een kwestie van allen tegen allen (Pellikaan et al. 2016, 17). Als partijen ideologisch en programmatisch steeds meer op elkaar lijken, komt de legitimiteit van verkiezingen in gevaar. Bovendien neemt de motivatie om te stemmen af als partijen voor de kiezer inwisselbaar lijken (Van der Meer 2017, 126). Dit is één van de verklaringen van de trend van dalende verkiezingsopkomsten (Thomassen et al. 2014, 47). De opkomst tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 was echter opvallend hoog: 81,9 procent (Kiesraad 2017). Hangt dit misschien samen met de toename van stembusakkoorden?

Een tweede oorzaak die bijdraagt aan het gebrek van de legitimiteit van de representatieve democratie, is de geslotenheid van het coalitievormingsproces. De samenstelling van de Tweede Kamer wordt bepaald door de kiezer, maar die kiezer heeft nauwelijks invloed op de samenstelling van de regering. De formatie vindt achter gesloten deuren plaats en wordt slechts gecontroleerd door enkele individuen. Dat dit geen afbreuk doet aan legitimiteit omdat in Nederland de uitvoerende macht niet wordt gekozen, vormt hiertegen geen afdoende argument. Het feit dat Nederlandse burgers überhaupt geen inspraak hebben in de coalitievorming, maakt onze democratie minder representatief en legitiem (Andeweg & Irwin 2009, 133). Bovendien ligt de wetgevende macht in de praktijk met name bij de regering, in plaats van bij de volksvertegenwoordiging. Hierdoor neemt de invloed van kiezers op de beleidsvorming nog meer af. Dat de kiezer weinig in te brengen heeft – als gevolg van de kleine marges tussen partijen en de geringe invloed op de samenstelling van de regering en haar regeerakkoord – kan leiden tot politiek wantrouwen: een laag vertrouwen in parlement, politici en politieke instituties. Hoewel van een democratische crisis (nog) geen sprake is, is er wel degelijk aanleiding om de legitimiteit van verkiezingen te vergroten. De vraag welke mogelijke effecten stembusakkoorden hebben op de legitimiteit van verkiezingen is daarom maatschappelijk zeer relevant.

Die vraag is echter ook wetenschappelijk van belang. Nederlandse stembusakkoorden zijn nauwelijks onderwerp van studie en zijn niet eerder onderzocht vanuit vergelijkend oogpunt (Andeweg & Irwin, 2009). Bovendien zijn stembusakkoorden niet eerder in relatie gebracht met legitimiteit van Tweede Kamerverkiezingen. Daarnaast kan de recente toename van stembusakkoorden niet buiten beschouwing blijven: die vraagt om verheldering en duiding. Tot slot kan de kakofonie over democratische vernieuwing onder politici, journalisten en opiniemakers wel wat nuance en afbakening gebruiken.

2. Theorie, literatuur en conceptualisering

Wat is een stembusakkoord?

Een stembusakkoord, ook wel een pre-electorale coalitie (PEC), is een alliantie tussen meerdere partijen voorafgaand aan de verkiezingen (Meeuwissen 1968, 343). De samenwerking tussen de partijen moet daarvoor publiekelijk kenbaar zijn gemaakt en de deelnemers ondertekenaars mogen het in de verkiezingsstrijd niet als écht onafhankelijke partijen tegen elkaar opnemen (Golder 2005, 195; Tillman 2015, 726). Toch is het begrip ‘stembusakkoord’ op verschillende manieren te interpreteren. In de meest strikte zin van het woord betekent de alliantie dat partijen gezamenlijk optrekken in de verkiezingsstrijd, met een gedeeld verkiezingsprogramma, en de belofte om bij winst samen de regering te vormen. Volgens een ruimere definitie kan ook minder verregaande samenwerking tussen partijen in verkiezingstijd onder een stembusakkoord vallen (Golder 2005, 195).

Het stembusakkoord is in veel westerse democratieën een bekend fenomeen. Uit onderzoek van Golder blijkt dat stembusakkoorden vaker voorkomen in landen met een disproportioneel kiesstelsel, dan in landen met een proportioneel kiesstelsel (2005, 659). In een disproportioneel kiessysteem is het, als gevolg van een kiesdrempel of districtenstelsel, voor kleine partijen namelijk gunstig om samen te werken. Ook factoren als een vergelijkbare omvang van en ideologisch verwantschap met partijpolitieke partners, evenals de polarisatiegraad van het politiek systeem² vergroten de kans op de vorming van een PEC (2005, 648). Dat ‘echte’ stembusakkoorden – gedeeld partijprogramma inclusief – weinig in Nederland voorkomen, is dan ook niet verwonderlijk. Het Nederlands kiesstelsel is namelijk uitermate proportioneel, waardoor kleine partijen een reële kans hebben om verkozen te worden. Van een heersend blok, waar in Zweden jarenlang sprake is geweest, is in ons parlement bovendien geen sprake.³ Samenwerking tussen oppositiepartijen met als doel de kiezer een alternatieve regering aan te bieden, is in Nederland niet noodzakelijk (Hague & Harrop 2010, 330).

Bestaande electorale effecten van stembusakkoorden

Stembusakkoorden en de effecten ervan zijn vaak onderwerp van studie in buitenlandse literatuur (e.g. Chiru 2014, Golder 2005, Tillman 2015, Debus & Müller 2014). Welke electorale gevolgen worden in de literatuur benoemd en welke effecten zijn reeds waargenomen over de

² Als voorbeeld kan gedacht worden aan zogenaamde *bloc politics* in Scandinavië, waarbij het politieke systeem verdeeld is in electorale blokken, e.g. een rechts blok, een centrum-blok en een links blok (Hague & Harrop 2010, 330).

³ De sociaaldemocraten zijn in Zweden decennialang de grootste partij in het parlement geweest (Hague & Harrop 2010, 330).

grens? Stembusakkoorden zorgen in eerste instantie voor meer profilering en duidelijkheid voor de kiezer (Van der Meer 2017, 135). Samen kunnen partijen een bredere groep kiezers aanspreken. Binnen een stembusakkoord kunnen partijen benadrukken wat ze met elkaar delen. Omdat partijen niet meer in elkaars vijver vissen, maar als het ware met elkaar in één vijver zwemmen, kan juist ook het onderlinge verschil worden benadrukt. Een strategische paardenrace wordt op deze manier vermeden.⁴

Ten tweede schept een PEC meer duidelijkheid in de bestaande electorale alternatieven, omdat een PEC het aantal potentiële coalities verkleint. De kans op een coalitie tussen één PEC-partner en een andere partij neemt namelijk af door het bestaan van de PEC (Tillman 2015, 729). Voor de kiezer is duidelijk wie met wie wil samenwerken en dat kan meegewogen worden in het stemgedrag. Dit zorgt niet alleen voor helderheid onder eigen aanhang, ook andersgezinden gaan met meer informatie naar de stembus. Bovendien blijken pre-electorale coalities zelden uiteen te vallen in de onderhandelingsfase die op de verkiezingen volgt. Stembusakkoorden worden daarom als geloofwaardig gezien (Golder 2006, 28).

Een pre-electorale coalitie haalt daarnaast het formatieproces naar voren (Van der Meer 2017, 136). Bovendien benadrukken partijen middels een PEC dat zij kiezers bewust willen betrekken bij de coalitievorming, naargelang dat mogelijk is. Dat schept transparantie en toont democratisch vertrouwen in het electoraat (Chiru 2014, 167). De vergrote invloed van de kiezer op de latere regeringsvorming komt daarom ten goede aan de responsiviteit van verkiezingen. Bovendien voelen minder kiezers zich na de verkiezingen ‘bekocht’ wanneer tijdens de formatie compromissen gesloten worden (Raad voor het openbaar bestuur 2016).

Pre-electorale coalities hebben ten vierde een positief effect op de verkiezingsopkomst (Tillman 2015, 728). Via een PEC tonen partijen de kiezer dát zij bereid zijn te regeren en met wie. Kiezers stemmen – onder andere – om de komende regering te kiezen. Als keuzemogelijkheden duidelijker worden, nemen de spreekwoordelijke kosten van stemmen af. Hierdoor weet de kiezer op welke regering een stem kan uitdraaien, wat de motivatie om te stemmen groter maakt (2015, 729).

Pre-electorale coalities hebben tot slot een positief effect op de zittingstijd van een coalitie. De samenwerking reeds voor de verkiezingen zorgt voor meer procescontrole en openheid tussen de

⁴ Zo’n tweestrijd zagen we in 2012 tussen Samson en Rutte, waarbij Samson de kiezer aanspoorde op hem te stemmen om zo het premierschap van Rutte te voorkomen, en vice versa.

deelnemende partijen (Chiru 2014, 168). Belangrijke beleidsvraagstukken zijn tijdens de formatie behandeld, wat tot een stabiel regeerakkoord leidt (2014, 169). PEC-partners zetten zich tijdens de regeerperiode in voor goede samenwerking, daar onenigheid ook makkelijker opgelost kan worden.

Pre-electorale deelakkoorden

Het type stembusakkoord wat zich de laatste jaren in Nederland voordoet, kenmerkt zich door minder verregaande samenwerking tussen partijen. Hoewel afspraken in deze akkoorden ook bindend⁵ zijn, hebben ze slechts betrekking op één of enkele beleidsthema's. Een voorbeeld is het Roze Stembusakkoord – ondertekend door negen partijen⁶ – dat volgens de strikte definitie niet beschouwd kan worden als een pre-electorale coalitie. Dit akkoord, dat verderop uitgebreid aan de orde zal komen, focust op emancipatie, acceptatie en juridische gelijkheid van LGBTI's. Stembusakkoorden als het Roze Stembusakkoord zijn dus eerder te beschrijven als pre-electorale *deelakkoorden*. De ondertekenende partijen gaan niet onder één noemer of lijst de verkiezingsstrijd aan met overige partijen en hebben geen gedeeld verkiezingsprogramma. Daarnaast werpen deelnemers zich niet op als potentiële coalitie. Sterker, partijen kunnen verschillende deelakkoorden sluiten met wisselende partners. Wel tonen deelnemende partijen de kiezer hun eensgezindheid en onderlinge samenwerking betreffende het onderwerp.

Thematische stembusakkoorden zien we in Nederland steeds vaker. Het bovengenoemde Roze Stembusakkoord was tijdens de verkiezingscampagne van 2012 een unicum, in 2017 werden vier akkoorden voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen ondertekend. Of de toename van deelakkoorden moet worden toegejuicht, is niet eerder onderwerp van studie geweest. Hebben deelakkoorden andere effecten op de legitimiteit van verkiezingen dan 'brede' pre-electorale coalities?

De legitimiteit van verkiezingen

Legitimiteit is een multidimensionaal begrip, dat binnen de wetenschap veelvuldig onderwerp van debat is. Volgens Bokhorst kent legitimiteit een juridisch aspect (autoriteit moeten worden afgeleid uit en conform zijn aan de wet) en een politiek aspect (rechtmatigheid volgt uit instemming van de demos). Naast deze formele benadering bestaat een informele benadering van legitimiteit, met een ethisch aspect (legitimiteit is rechtvaardigheid) en een maatschappelijk aspect

⁵ Afspraken in stembusakkoorden zijn niet bindend in juridische zin: volksvertegenwoordigers behouden te allen tijden hun vrije mandaat. Het terugtrekken uit een stembusakkoord kan vanzelfsprekend imagoschade opleveren en de desbetreffende partij als onbetrouwbaar te boek laten staan.

⁶ VVD, PvdA, D66, GroenLinks, PVV, SP, PvdD, 50PLUS en DPK.

(legitimiteit volgt uit instemming van de samenleving) (2014, 21). Beetham gebruikt voor het concept legitimiteit een vergelijkbare omschrijving: legitimiteit volgend uit rechtsgeldigheid, legitimiteit volgend uit gedeelde morele waarden (waarin zowel het politieke als het ethische aspect te herkennen is) en legitimiteit volgend uit instemming door acties, bijvoorbeeld deelnemen aan verkiezingen (2013, 16-18). Voor inzicht in de legitimiteit van verkiezingen en stembusakkoorden is een juridische benadering niet de juiste: de rechtsgeldigheid van stembusakkoorden en verkiezingen is hier niet onderwerp van studie. In dit onderzoek staan eventuele effecten op het verkiezingen en het formatieproces centraal, evenals mogelijke invloeden op kiezersgedrag en -vertrouwen. Legitimiteit wordt hier in dus benaderd vanuit een politieke en maatschappelijke dimensie.

Procesbenadering van legitimiteit

Verkiezingen staan niet op zichzelf, maar vormen onderdeel van het democratisch proces. Kiezers hebben via verkiezingen invloed op de samenstelling van volksvertegenwoordiging, indirect op de coalitie- en besluitvorming, en krijgen uiteindelijk te maken met de implementatie en uitvoering van beleid. Een procesbenadering van legitimiteit, bestaand uit input-legitimiteit, output-legitimiteit en throughput-legitimiteit ligt daarom het meest voor de hand.

Input-legitimiteit heeft betrekking op de vraag of de kiezer gehoord en vertegenwoordigd wordt, ook wel responsiviteit. Omdat de democratische wetgever haar mandaat ontleent aan steun van burgers, is het belangrijk zij responsief is (Bokhorst 2014, 62). Een hoge verkiezingsopkomst is een voorbeeld van een hoge input-legitimiteit. Output-legitimiteit heeft betrekking op de beleidsuitkomsten van wetgeving: is beleid effectief en worden gewenste resultaten behaald? Wetten die doen waarvoor ze ontworpen zijn, bevorderen de output-legitimiteit. Output-legitimiteit kan daarnaast ook opgevat worden als responsiviteit. De wil van de kiezer kan vertegenwoordigd worden *voorafgaand* aan de besluitvorming, maar de kiezer kan zich ook in de *beleidsuitkomst* gerepresenteerd voelen. Throughput-legitimiteit heeft betrekking op het proces tussen politiek mandaat en beleidsuitkomst in. Hier gaat het met name om procedures, waarden en instrumenten (2014, 60). Throughput-legitimiteit is een vaag begrip, waar ook in de literatuur geen heldere definitie van bestaat. Zowel het volgen van protocollen, transparantie van werkwijze en besluitvorming, en het behoud van waarden bevorderen throughput-legitimiteit. Om te weten welke effecten stembusakkoorden hebben op de legitimiteit van verkiezingen, biedt de procesbenadering van legitimiteit de nodige handvatten.

3. Methodologie, casusselectie en operationalisering

Methodologie

De effecten van stembusakkoorden op verkiezingen in andere westerse democratieën in andere westerse democratieën zijn vaak in kaart gebracht, zoals hierboven beschreven. Zowel de impact van pre-electorale coalities, als die van deelakkoorden op de legitimiteit van Nederlandse verkiezingen is niet eerder onderwerp van studie geweest. Voor inzicht in deze vraagstukken is comparatief onderzoek tussen beide typen PEC's noodzakelijk. Een kwantitatieve onderzoeksmethode is hiervoor ongeschikt: legitimiteit als concept is slechts ten dele te kwantificeren. Sommige kenmerken van het verkiezingsproces – opkomst, formatieduur, zittingstijd van de regering – zijn numeriek. Ook onderzoek naar vertrouwen onder de bevolking in de democratie levert kwantitatieve data op. Maar levert deze data afdoende bewijs voor claims over effecten op de legitimiteit van verkiezingen? Als legitimiteit verder gaat dan legaliteit en betrekking heeft op gedeelde waarden en *consent*, is een kwalitatieve methode passender. Daarnaast is het aantal PEC's en deelakkoorden in Nederland op twee handen te tellen. Dat kan kwantitatief onderzoek sterk vertekenen. Stembusakkoorden vinden bovendien plaats in de politieke arena. Hoe een stembusakkoord tot stand komt en welke invloed het heeft, is daarom vermoedelijk sterk afhankelijk van de politieke context en 'menselijke' factoren. Kwalitatief onderzoek haalt zulke factoren boven water en levert daarom meer op.

Om inzicht te krijgen in de effecten van bestaande Nederlandse cases op de legitimiteit van verkiezingen, is gekozen voor een vergelijkende gevalstudie. De verschillende deelvragen worden zo breed mogelijk uiteengezet aan de hand van analyses van diverse bronnen. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van historische bronnen, overheidsdocumenten, krantenartikelen, kiezersonderzoeken, kabinetsanalyses en partijbiografieën.⁷ Door een veelvoud aan bronnen te analyseren kunnen eventuele effecten van pre-electorale (deel)akkoorden het beste afgewogen worden.

Casusselectie

In dit onderzoek komen alle Nederlandse naoorlogse pre-electorale coalities en deelakkoorden aan de orde. Lijstverbindingen⁸, waarbij uitsluitend in naam lijsten met elkaar verbonden zijn,

⁷ Het Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis te Nijmegen publiceert diepgaande studies van ieder Nederlands naoorlogs kabinet. Het laatste kabinet onderzocht in deze serie is het kabinet-De Jong (1967-1971).

⁸ Een lijstverbinding, ook wel een lijstencombinatie, levert voor de kleinere deelnemende partij een voordeel op bij de verdeling van de restzetels. Enige voorwaarde voor een lijstverbinding is de deelname van de lijstverbinding in alle kieskringen. Inhoudelijke samenwerking op welke wijze dan ook is voor een lijstverbinding niet vereist.

vallen niet binnen de gehanteerde definitie van stembusakkoorden. Het totaal van acht stembusakkoorden in de periode 1946-2017 is tot stand gekomen middels onderzoek in krantendatabank Delpher, een analyse van alle naoorlogse kabinetformaties en kabinetsevaluaties. Thematische akkoorden die tijdens een kabinetsperiode tussen partijen worden gesloten, worden niet meegenomen in de analyse. Een voorbeeld hiervan is het Pensioenakkoord van 2013 tussen coalitie en oppositie (De Volkskrant 2013). Deze akkoorden komen immers niet in de loop naar de verkiezingen tot stand en zijn daarom niet *pre-electoraal*. Ook semiofficiële, gedeeltelijke of mislukte samenwerking – zoals de linkse samenwerking waar Asscher op aanstuurde tijdens de meest recente campagne – maken geen onderdeel uit van de onderzochte gevallen. Deze samenwerking kan namelijk niet gedefinieerd worden als een ondertekend *akkoord*. Stembusakkoorden op decentrale niveaus maken geen deel uit van deze studie, gezien mogelijke effecten op de legitimiteit van Tweede Kamerverkiezingen wordt gemeten.

Tabel 1. Pre-electorale (deel)akkoorden in de naoorlogse Nederlandse democratie

Naam akkoord	Jaar	Deelnemende partijen	Aantal partijen	Thema
Keerpunt '72	1971	PvdA, PPR, D'66	3	Compleet verkiezingsprogramma
Christen-Democratisch Appèl ⁹	1972	KVP, ARP en CHU	3	Compleet verkiezingsprogramma
Samenwerkingsverband Groen Links (Baalen, 195)	1989	EVP, PPR, PSP, CPN	4	Compleet verkiezingsprogramma
Roze Stembusakkoord	2012	GroenLinks, PvdA, SP, D66, PvdD, 50PLUS, VVD, PVV, DPK	9	LHBTI-emancipatie ¹⁰
Manifest Nationaal Zorgfonds	2017	SP, 50PLUS, PvdD ¹¹	3	Zorg
Manifest 'Waardig ouder worden'	2017	CU, CDA, SP, SGP, PVV	5	Ouderenzorg
Regenboog Stembusakkoord	2017	VVD, PvdA, D66, SP, GroenLinks, 50PLUS, PvdD, Artikel1	8	LHBTI-emancipatie
Stembusakkoord 'Handen thuis'	2017	GroenLinks, D66, PvdA, PvdD, SP, 50PLUS	6	Seksueel ontoelaatbaar gedrag

⁹ Voorheen gemeenschappelijk urgentieprogramma en samenwerkingsverband. Christen-Democratisch Appèl geheten sinds 23 juni 1973.

¹⁰ i.e. Lesbische, homoseksuele, biseksuele, transgender en intersekse personen.

¹¹ 50PLUS en PvdD sluiten aan in oktober 2016.

Operationalisering

Mogelijke effecten van stembusakkoorden op de legitimiteit van Tweede Kamerverkiezingen kunnen aan de hand van een procesbenadering op een juiste en volledige manier worden onderzocht. De verschillende dimensies van proceslegitimiteit zijn input-, output- en throughputlegitimiteit.

De eerste indicator voor input-legitimiteit is het opkomstpercentage van de verkiezingen in het jaar van het stembusakkoord: hoe meer mensen stemmen, des te groter het mandaat van de volksvertegenwoordiging. Op welke manier een stembusakkoord tot stand komt is een tweede aspect van input-legitimiteit. Welke actoren hebben bijgedragen aan de vorming van het inhoudelijke kader? Hebben burgers inhoudelijk input kunnen leveren en is dat gebeurd, of hadden belangenorganisaties en bedrijven een vinger in de pap? Een derde indicator van input-legitimiteit is de mate van profilering: is het stembusakkoord zichtbaar voor de kiezer? Voor deelakkoorden is dit een belangrijk aspect: partijen kunnen zich door middel van *single-issue* politiek hun standpunten benadrukken. Anderzijds kan zo'n thema juist ook een *non-issue* vormen, waarover reeds consensus bestaat of wat gedepolitiseerd is.¹²

Ook voor output-legitimiteit zijn verschillende indicatoren aan te wijzen, zoals de uitkomst van de formatie. Leidt een stembusakkoord tot een voor de kiezer wenselijke regering? Ten tweede: zorgen stembusakkoorden voor stabielere coalities met een langere zittingstijd, zonder politieke crises? Een derde aspect van output-legitimiteit is de effectiviteit van het stembusakkoord. Op inhoudelijk niveau: welke rol heeft een stembusakkoord in de beleidsvorming? Op bestuurlijk niveau: zijn kabinetten waaraan partijen uit een stembusakkoord meedoen effectiever? Volgens die gedachtegang kan het ook zijn dat een coalitie effectiever is wanneer de ondertekenaars gezamenlijk in de *oppositie* zitten. Stembusakkoorden hebben tot slot ook een signalerende functie: wordt een thema middels een (deel)akkoord hoog op de politieke agenda gezet, of verdwijnt de aandacht na de verkiezingen?

Stembusakkoorden kunnen ook effect hebben op de throughput-legitimiteit. Zorgt een stembusakkoord voor een kortere formatieduur? Daarnaast is transparantie een belangrijk aspect van throughput-legitimiteit. In welke mate zijn burgers procesmatig betrokken bij het stembusakkoord?¹³ Hoe wordt het stembusakkoord gefinancierd? Correspondeert het oogmerk van het stembusakkoord met heersende normen en waarden, en welke instrumenten worden

¹² Denk aan initiatieven voor homo-emancipatie. De vraag 'Wie is daar nu op tegen?' kan anno 2017 bijna als retorisch worden beschouwd.

¹³ Bijvoorbeeld: hebben openbare samenkomsten, zoals een demonstratie, plaatsgevonden?

daarvoor gebruikt? Ook na de verkiezingen kan een stembusakkoord effect hebben op throughput-legitimiteit, bijvoorbeeld door het transparanter maken van het formatieproces. Klopt die verwachting? Throughput-legitimiteit blijft een ietwat vage dimensie van throughput-legitimiteit, maar aan de hand van bovenstaande vragen kunnen stembusakkoorden wel goed uiteengezet worden.

Ook de mate van vertrouwen in de democratie is een indicator van de legitimiteit van het bestuur in een land. Het vertrouwen van de kiezer wordt in kaart gebracht door verschillende bevolkingsonderzoeken en enquêtes, zoals de Legitimiteitsmonitor en de Eurobarometer. De vraag of stembusakkoorden impact hebben op het vertrouwen van burgers in verkiezingen, politici en partijen is in dit onderzoek ook relevant.

4. Resultaten: naoorlogse stembusakkoorden nader beschouwd

Keerpunt '72, hoogtepunt van de linkse samenwerking in Nederland

De naoorlogse Nederlandse politiek kenmerkt zich door de samenwerking tussen PvdA en de KVP. Na de wederopbouw van de economie leggen zij met de opbouw van sociale zekerheid de fundamenten van de welvaartsstaat. Jarenlang bepalen de katholieken en sociaaldemocraten bestel en beleid. Eind jaren zestig komt de eens zo stabiele Rooms-rode coalitie echter op losse schroeven te staan. In 1958 valt het kabinet-Drees III (PvdA, KVP, ARP en CHU) omdat men het niet eens wordt over sociaaleconomische vraagstukken. De KVP vindt dat de toegenomen welvaart vertaald moet worden naar bezitsvorming, terwijl de PvdA blijft pleiten voor loonmatiging en het versterken van de collectieve voorzieningen (Maas 1982, 37). Na de breuk met de katholieken laten de sociaaldemocraten in de jaren die volgen een steeds progressiever geluid horen. De KVP wil de kiezer juist laten zien dat een linkse weg ook zonder de PvdA ingeslagen kan worden (De Rooy 2002, 235). De enige en laatste samenwerking dat decennium tussen de KVP en de PvdA komt tot stand in het kabinet-Cals (1965-1966), dat inzet op modernisering en hervorming. Het tij zit echter niet mee: dit kabinet weigert te bezuinigen ondanks de een economische recessie waarin Nederland dan verkeert. Het kabinet-Cals valt in oktober 1966 tijdens het begrotingsdebat, na de zogenaamde Nacht van Schmelzer. Schmelzer, fractievoorzitter van de KVP, dringt tijdens het debat via een motie aan op maatregelen ter voorkoming van extra-uitgavenstijging, waarmee hij zijn eigen regering laat vallen (Maas 1982, 187). Zo volgt de periode Rooms contra rood, dat het politiek bestel op zijn grondvesten laat schudden. Maatschappelijke ontwikkelingen als secularisatie en ontzuiling – waarbij de Katholieke zuil als eerste verdwijnt – dragen eveneens bij aan de onrust in de samenleving. Het individuele streven naar authenticiteit en zelfontplooiing, in plaats van het conformeren aan conventies en tradities: dat zijn de jaren zestig in Nederland. Gekenmerkt door provo's, republikeinen, het Tweede Vaticaanse Concilie, de geboorte van het 'eigen geweten', maar bovendien, het ontstaan van D'66 en Nieuw Links (De Rooy 2002, 255).

Na de breuk tussen de katholieken en de sociaaldemocraten ligt het Nederlandse politieke landschap open. In navolging van maatschappelijke ontwikkelingen moet ook de politiek op de schop, en daar is nu de ruimte voor. Na de Nacht van Schmelzer wordt de roep om een modern politiek systeem, met daarin duidelijkheid voor de kiezer, almaar luider. Democraten '66 weet zich met de boodschap van democratisering te vestigen in de Tweede Kamer na de verkiezingen van 1967. D'66 is echter niet de enige partij die aanstuurt op vernieuwing, ook de sociaaldemocraten laten van zich horen. Volgens Nieuw Links, de progressieven binnen de PvdA,

moet politiek weer naar het voortoneel. Tegenstellingen moeten zichtbaar zijn, in plaats van verpakt in compromissen, zo betoogt onder andere Van Thijn (Maas 1982, 321).

Vanaf 1969 krijgt structurele samenwerking tussen de progressieve partijen vorm. De PvdA, de PPR, de PSP en enkele progressieve confessionelen hebben het voornemen om onder het Progressief Akkoord (PAK) gezamenlijk de lokale en nationale verkiezingen in te gaan (Parlement & Politiek 2017d). PAK neemt deel aan de Provinciale Statenverkiezingen van 1970 in Friesland, Drenthe, Overijssel en Utrecht, waar het ook zou gaan regeren.¹⁴ Op landelijk niveau is het Akkoord niet stabiel: in 1969 stapt de PSP wegens te weinig vertrouwen uit. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 wordt de samenwerking echter nieuw leven in geblazen, nu ook D'66 bereid is mee te doen (Parlement & Politiek 2017d). Het gezamenlijke programma 'Hoofdlijnen van een regeringsprogram 1971-1975' presenteert een schaduwkabinet bestaande uit PvdA, D'66 en PPR, met Den Uyl als schaduwpremier. Doel op de lange termijn is de vorming van een Progressieve Volkspartij (PVP), waarop het permanente overlegorgaan tussen de drie partijen op moet toezien. Desondanks vallen de verkiezingsresultaten van 1971 tegen. Het schaduwkabinet wordt daarop ontbonden, maar de progressieve samenwerking blijft wel bestaan. De val van Biesheuvel I (confessionele drie plus VVD en DS'70) in 1972 komt de progressieve samenwerking uiterst gunstig uit: met krachtige en eensgezinde tegenstand uit de confessionele hoek hoeft dan geen rekening meer gehouden te worden (Maas 1982, 321). Hierop wordt op 13 april 1972 'Keerpunt '72', een progressief program tussen PvdA, D'66 en PPR, gepresenteerd. Ook de PSP is aanvankelijk benaderd voor samenwerking, maar ziet daarvan af (Parlement & Politiek 2017d).

Het programma van Keerpunt '72 opent met de boodschap dat "de val van het Kabinet-Biesheuvel meer is dan een politiek incident", en dat de voorgaande periode "grote vervreemding tussen burger en politiek" heeft veroorzaakt (Keerpunt 1972, 4). Tijdens het partijcongres voorafgaand aan de verkiezingen van 1972 dringen PvdA-leden in eerste instantie aan op verwijdering van kernwapens uit Nederland, evenals de legalisering van abortus en de erkenning van Noord-Korea en de DDR. D'66 liet dit echter niet toe. Het programma van Keerpunt '72 wordt daardoor iets gematigder (Maas 1982, 321). Voornaamste doel van Keerpunt '72 blijft het verwezenlijken van democratisering en het doorvoeren van hervormingen in de maatschappij. Dat komt terug in de leus "een nieuw bestel, een nieuw beleid, een nieuwe democratie".

¹⁴ Het merendeel van de PAK-zetels wordt overigens verkregen via de PvdA-kandidaten.

Invloed van Keerpunt '72 op de legitimiteit van verkiezingen

Keerpunt '72 is het enige volwaardige stembusakkoord wat Nederland gekend heeft. Welke invloed heeft Keerpunt '72 gehad op de legitimiteit van verkiezingen? Het oogmerk van het akkoord is het democratiseren van bestel en bestuur, en, hoewel niet letterlijk zo geschreven, het vergroten van de legitimiteit van ons politieke systeem. Is dat gelukt?

De inhoud en standpunten van het progressieve program komen tot stand op voordracht van de verschillende partijbesturen en het overlegorgaan, met daarin prominente leden van de drie partijen. De opvattingen in het stembusakkoord worden aan de partijleden voorgelegd op afzonderlijke partijcongressen, maar aanpassingen doorvoeren lukt niet, zo blijkt wanneer D'66 de radicale wensen van enkele PvdA-leden blokkeert. Niet-leden hebben geen inspraak in de totstandkoming van het verkiezingsprogram. Daarentegen is Keerpunt '72 een volledig politieke organisatie, zonder inbreng van belangenorganisaties of het bedrijfsleven. Het stembusakkoord is onderwerp van gesprek, zeker omdat de progressieven de regering Biesheuvel hebben afgezworen. Al ver voor de verkiezingen wordt ingespeeld op de waarschijnlijk moeizame formatie (De Tijd 1972). Met het schaduwkabinet van de verkiezingen van 1971 is de toon gezet: Keerpunt '72 biedt zich aan de kiezer in alle openheid aan als potentiële regering.

Het opkomstpercentage van de verkiezingen van 1972 is 83,5 wat hoger is dan in 1971 (79,1%). Hoewel de verhoogde opkomst niet één op één kan worden toegeschreven aan het stembusakkoord, kan wel gesteld worden dat de opkomst in ieder geval niet is gedaald. De progressieve samenwerking wordt tijdens de verkiezingen van 1972 beloond met vier zetels ten opzichte van 1971 en komt uit op 56 zetels. 43 sociaaldemocraten werden verkozen, wat de partij de grootste in de Kamer maakt. Pas na 151 dagen – tot dan toe een record – komt het kabinet-Den Uyl tot stand (Keerpunt '72 plus enkele ARP- en KVP-ministers, zonder volledige steun van de confessionele fracties). De deelname van Keerpunt '72 heeft de formatie niet efficiënter gemaakt. Naast de unieke basis in de Tweede Kamer regeerakkoord, ontbreekt ook een regeerakkoord: het kabinet stoelt op de enigszins aangepaste verkiezingsprogramma's (Parlement & Politiek 2017). Verkiezingsbeloftes worden dus niet bij het grof vuil gezet tijdens de formatie, wat de input-legitimiteit ten goede komt.

Keerpunt '72 vormt het grootste 'blok' in de Kamer. Ook de ARP wint, maar de KVP verliest 8 zetels. De uitkomst van de formatie komt dus vrij overeen met de wensen van de kiezer, wat de output-legitimiteit vergroot. Bovendien is de coalitie stabiel, uitgedrukt in cijfers tenminste. Het Kabinet-Den Uyl houdt het 1411 dagen uit. In het jaar waarin de parlementaire periode zal

aflopen, biedt het kabinet zijn ontslag aan wegens een conflict over grondpolitiek. Het kabinet-Den Uyl staat echter niet alleen bekend als meest rode coalitie ooit, het zal ook de boeken ingaan als vechtkabinet. Tijdens de regeerperiode ontstaan grote economische problemen, mede veroorzaakt door de oliecrisis van 1973, terwijl het kabinet ook te maken krijgt met de Lockheed-affaire, de Molukse kapingen en de onafhankelijkheid van Suriname. Linkse steun voor zaken als de legalisering van abortus of de pornobioscoop valt slecht bij de confessionelen, vooral bij Van Agt (Parlemenet & Politiek 2017a). Los van de vele affaires kent het kabinet ook successen. Van het spreidingsbeleid is de invloed anno 2017 nog steeds zichtbaar. Veel Rijksdiensten worden verspreid over het hele land, waardoor de werkgelegenheid met name in de provincie gestimuleerd wordt.

Het kabinet-Den Uyl hangt door grotere en kleinere politieke crises als los zand aan elkaar. Dat een val uitblijft tot 1977 is opvallend te noemen. Hoewel Keerpunt '72 tot het meest linkse kabinet in de Nederlandse parlementaire geschiedenis heeft geleid, is het niet heel effectief geweest. Bovendien zal vanaf 1977 een golf aan rechtse kabinetten volgen. Keerpunt '72 heeft vanuit dat oogpunt geen positief effect op de output-legitimiteit.

De christendemocratische samenwerking: de totstandkoming van het CDA

Nog meer dan de sociaaldemocraten hebben de confessionelen een stempel gedrukt op de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De confessionele partijen domineren de Nederlandse politiek meer dan een eeuw. Een dipje is de verkiezingsuitslag van 1967, waar de christelijke partijen voor het eerst niet de meerderheid van de zetels bemachtigen. De jaren zestig en zeventig zijn ook voor de christelijke partijen een periode vol reuring.

De KVP krijgt als eerste te maken met de ontzuiling: bij geen enkele andere partij dalen de ledentaantallen in de jaren zestig zo hard. Waarom specifiek in de katholieke zuil? Ontwikkelingen in de rooms-katholieke Kerk zorgen ervoor dat het fundament van de katholieke partij afbrokkelt. In het Tweede Vaticaans Concilie¹⁵ roept de paus op tot een nieuwe verhouding tussen de kerk en de wereld, waarin de kerk zich terug moet trekken uit het publieke domein en het geloof in de privésfeer moet worden beleden. De basis van allerlei maatschappelijke organisaties, gefinancierd door de Katholieke Kerk, valt weg. Bisschoppen geven *en plein public* verklaringen af dat het geloof, evenals de politieke keuze, een persoonlijke zaak is. Daarbij zorgt het feit dat de KVP zich lastig weet te positioneren dat de reden om KVP te stemmen voor veel kiezers wegvalt (De Rooy 2002, 250). Een fusie tussen de confessionelen is

¹⁵ Uitleg Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965)

voor de KVP van levensbelang. Ook bij de hervormden komt na de verkiezingen van 1967 het besef dat een nieuwe weg moet worden ingeslagen (Verkuil 1992, 87). Hoewel de partij maar één zetel verliest ten opzichte van 1963, wordt besloten tot modernisering, die nieuwgekozen Tilanus jr. invulling geeft met christendemocratische samenwerking. Op een bewogen ledenvergadering op 16 december 1967 stemmen CHU'ers in met het onderzoeken van een samenwerkingsverband met de ARP en de KVP (88). De beschaafde conservatieven zijn aanvankelijk niet erg enthousiast, maar zijn wel meegaand en houden de poot niet stijf. De elf zetels verlies bij de Kamerverkiezingen van 1971 komen als een verrassing, hoewel verlies is ingecalculleerd (Verkuil 1992, 93). De gereformeerden lopen echter nog niet warm voor een fusie, mede vanwege bescheiden zetelverlies. Echter, ook voor de ARP is deconfessionalisering de nieuwe maatschappelijke realiteit. Een fusie gaat voor de antirevolutionairen te ver, maar een christendemocratische federatie behoort wel tot de mogelijkheden: de krachten moeten worden gebundeld om blijvende invloed uit te kunnen oefenen. Dat weet ook de ARP.

Voor christendemocratische samenwerking moet over vier onderwerpen een beslissing vallen: de grondslag, de politieke doctrine, het programma en de vorm van de samenwerking (Verkuil 1992, 103). Onder sturing van Steenkamp wordt besloten dat de politieke instelling, en niet de evangelische grondslag, de leidraad is van de samenwerking. Een christendemocratische beweging, genaamd Christen-Democratisch Appèl, is het resultaat, een maand voor de val van Biesheuvel I in augustus 1972. De samenwerkende partijen wekten bij de daaropvolgende verkiezingen echter niet de indruk van een eenheid (Verkuil 1992, 119). Bovendien steunt de CHU – tegen de belofte in – het kabinet-Den Uyl niet, de ARP en KVP wel. Pas bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 doen de drie partijen onder een gezamenlijke noemer mee. Aan het roer staat Van Agt, minister in het gevallen kabinet-Den Uyl. Onder zijn leiding slaat het CDA een weg in tussen links en rechts, daarmee de cruciale centrumpositie inluidend die het CDA jarenlang zal hebben. Op 11 oktober 1980 geldt het CDA officieel als politieke partij en houden KVP, CHU en ARP op te bestaan.

Invloed van de christendemocratische samenwerking op de legitimiteit van verkiezingen

De vorming van GroenLinks

In de oliecrisis in 1973 wendt premier Den Uyl zich via een televisie-uitzending tot het volk: “Wees zuiniger met brandstof, zet de thermostaat een paar graden lager!” (De Rooy 2002, 267). Om een recessie af te wenden wordt op Keynesiaanse wijze door de overheid geïnvesteerd, maar dat levert niet het gewenste effect op. Sterker, de economische groei stagneert, de werkloosheid

blijft stijgen, het aantal arbeidsplaatsen daalt en duizenden bedrijven kampen met faillissementen. Bovendien is de Nederlandse welvaartstaat inmiddels één van de grootste van Europa geworden (Andeweg & Irwin 2009, 212). In Den Haag wordt niet bezuinigd. Niet door het kabinet Den Uyl, evenmin door diens opvolgers (De Rooy 2002, 268). De ontdekking van gasvelden in Groningen lost de problemen met de schatkist niet op: de gasinkomsten worden namelijk niet gebruikt om te investeren in de economie, maar om de welvaartstaat te versterken. Deze politieke afzijdigheid mondt uit in de zogenaamde ‘Dutch disease’. In 1982 komt Lubbers I aan de macht, een ‘krachtige regering’ bestaand uit CDA en VVD. Onder leiding van Lubbers worden achter gesloten deuren afspraken gemaakt tussen werkgevers- en werknemersorganisaties. Werkgevers gaan akkoord met arbeidsduurverkorting (bijvoorbeeld de mogelijkheid voor deeltijdcontracten), in ruil voor loonmatiging (Andeweg & Irwin 2009, 217). Dit Akkoord van Wassenaar is nog steeds het bekendste voorbeeld van het Nederlandse poldermodel¹⁶ en luidt de ‘Dutch miracle’ in: economische vooruitgang. De werkloosheid daalt, vrouwen gaan aan het werk (als gevolg van de mogelijkheid tot deeltijdcontracten) en arbeid wordt beter verdeeld over generaties door langere schoolgang en eerdere pensionering. Bovendien profiteert Nederland als exportland van een groeiende wereldeconomie (Katzenstein 1985, 197).

De jaren tachtig verlopen meer dan voorspoedig, gekenmerkt door politieke luwte en maatschappelijke eensgezindheid. Tegen de pragmatische politiek van de jaren-Lubbers komt niet veel weerstand, ‘links’ slinkt zienderogen. Na de verkiezingen van 1986 worden de communisten en de EVP niet herkozen, de PPR eindigt op twee zetels en de PSP op slechts één. Al begin jaren tachtig wordt daarom op lokaal en regionaal niveau samengewerkt door CPN, EVP, PPR en PSP, met name om de hoge kiesdrempel te omzeilen (Parlement en Politiek 2017). Niet alle spelers zijn echter voorstander van nationale samenwerking. Zo dringt het partijbestuur van de Pacifistische Socialistische Partij op een fusie aan, maar wordt Boerlage, tegenstander van samenwerking, tot voorzitter verkozen (Lucardie et al. 1994, 71). Ook binnen de andere partijen rommelt het. Toch wordt door PSP, PPR en CPN besloten onder de naam ‘Regenboog’ samen mee te doen aan de Europese Parlementsverkiezingen van 1989, waarna twee zetels worden gewonnen. De onderhandeling om te fuseren tot een landelijke partij starten begin 1989 op initiatief van de PSP. Dit resulteert in samenwerkingsverband Groen Links – dan nog met spatie – dat in september dat jaar als één lijst deelneemt aan de Kamerverkiezingen. Groen Links komt met zes zetels in de kamer, niet het gehoopte resultaat. De intensivering van de samenwerking zet echter door. De Vereniging Groen Links wordt opgericht voor onafhankelijke aanhangers die

¹⁶ Het poldermodel is een corporatistische structuur waarin vakbonden en werkgeversorganisaties geconsulteerd en betrokken worden bij de economische beslissingen door de overheid (Andeweg & Irwin 2009, 217).

geen banden hebben met de vier voormalige partijen. In de Groen Linkse Raad wordt besloten tot de oprichting van GroenLinks: op 24 september 1990 ziet de partij het daglicht.

De uitgangspunten van deze nieuwe partij zijn aanvankelijk niet eenduidig – niet verrassend voor een combinatie van evangelisten, socialisten, groenen, radicalen, communisten en pacifisten. In de jaren '90 voert GroenLinks onder leiding van Rosenmöller sterke oppositie tegen het kabinet-Kok I, met name omdat het CDA moeilijk in haar rol als oppositiepartij kwam. Tegelijkertijd biedt komt GroenLinks ook met alternatieven. De combinatie tussen progressief sociaaleconomisch beleid en groene milieupolitiek is voor de partij de meest redelijke maar vooral ook een noodzakelijke koers.

Effect van samenwerkingsverband GroenLinks op de legitimiteit van verkiezingen

Het Roze Stembusakkoord

In de ochtend van 3 september 2012 is er in de Nederlandse campagnevoering een primeur: het Roze Stembusakkoord werd ondertekend. Dit stembusakkoord – in de media ook wel een verkiezingspact genoemd – werd door lijsttrekker Sap van GroenLinks in samenwerking met LHBTI-belangenorganisatie COC (in de persoon van voorzitter Bergkamp, na de verkiezingen van dat jaar Kamerlid voor D66) op poten gezet. Vrijwel alle grote partijen ondertekenden het akkoord (VVD, PvdA, D66, GroenLinks, SP en PVV) met daarbij de PvdD, 50PLUS en DPK¹⁷. De christelijke partijen SGP, CDA en ChristenUnie ondertekenden het akkoord niet, hoewel de jongerenorganisaties van de twee laatstgenoemde een alternatief anti-homodiscriminatie pamflet presenteerden. Met het akkoord moesten 'slepende kwesties' rondom homo-emancipatie worden aangepakt in de komende periode, hetgeen tijdens Rutte II daadwerkelijk lukte. Enkele van de onderwerpen in het akkoord: verplichte voorlichting over homoseksualiteit, sterkere juridische positie van homoseksuele ouders, kwesties als 'weigerambtenaren' en de acceptatie van genderidentiteit van transgender (NRC Handelsblad 2012). Het akkoord kreeg al gauw navolging op kleinere schaal: zo werd voor de gemeenteraadsverkiezingen in 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Amsterdam, Oss en Leiden ook door verscheidene partijen een Roze Stembusakkoord ondertekend.

Op 10 maart 2015 stemde de Eerste Kamer in met het laatste voorstel wat nog door de senaat moest, een maatregel die het verbod op discriminatie wijzigt. Hierdoor mogen personen ook niet

¹⁷ Democratisch Politiek Keerpunt (DPK), geleid door Brinkman, werd in 2012 niet verkozen in de Kamer. Brinkman deed in 2017 opnieuw – vruchteloos – mee aan de Tweede Kamerverkiezingen met de Ondernemerspartij.

meer in het geval van ‘bijkomende omstandigheden’ vanwege ras, geslacht of seksuele voorkeur ontslagen worden. Dat maakte het Roze Stembusakkoord tot een succesvol akkoord, maar dat kon niet uitsluitend op het conto van de politieke ondertekenaars geschreven worden. Volgens Bergkamp stonden het gros van de punten al langer op de agenda, sinds de wijziging van de Grondwet in 2007. De voorstellen circuleerden dus al langere tijd in de Haagse beleidsmolen (NRC Handelsblad 2017a).

Het Manifest ‘Nationaal ZorgFonds’

Sinds de zomer van 2016, een kleine negen maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2017, repte de Socialistische Partij van een nieuw zorgstelsel. De zorg in Nederland zou volgens Ron Meyer, net aangetreden voorzitter van de SP, zonder marktwerking, verzekeraars en eigen risico moeten zijn (NRC 2016). In de maanden die volgen sluiten verscheidene particulieren en maatschappelijke organisaties aan, zoals de FNV, Jan Slagter van Omroep Max, diverse zorginstanties en individuele zorgverleners. Vanaf oktober 2016 sluit een tweede politieke partij, 50PLUS, aan bij de SP, waar ook de PvdD zich in december bijvoegt. Daar zou het bij blijven.

De basis van het Nationaal ZorgFonds wordt gevormd door de afwezigheid van zorgverzekeraars. Initiators van het Nationaal ZorgFonds geloven niet in de samenwerking tussen zorgverleners en zorgverzekeraars als tegelijkertijd elkaar moeten beconcurreren. Gereguleerde marktwerking in de zorg werkt volgens hen niet (Nationaal Zorgfonds 2017b). Hoewel het Nationaal ZorgFonds tijdens (de aanloop naar) de verkiezingscampagne niet breed gedragen werd onder andere politieke partijen, was het Fonds wel degelijk onderwerp tot debat. In het hele land werden zorgdebatten georganiseerd, volop inzet van de campagne. De manifestatie voor het Nationaal ZorgFonds op 18 februari 2017 – georganiseerd door de SP – op het Malieveld trok bovendien duizenden bezoekers. Het CPB rekende het oprichten van het Fonds daags voor verkiezingen door, wat alleen al uitkwam op 800 miljoen euro transitiekosten voor de komende acht jaar (NRC Handelsblad 2017b).

Legitimiteitscijfers

Input. Opkomstpercentage. Welke actoren droegen bij aan inhoudelijk kader? Input burgers mogelijk/plaatsgevonden? Rol inhoudelijk kader belangenorganisaties en bedrijven. Profilering: verduidelijking voor kiezers? Zichtbaarheid, single- of non-issue? *Output.* Formatie-uitkomst in relatie tot verkiezingsuitslagen. Stabiliteit coalitie: zittingstijd, politieke crisis? Effectiviteit stembusakkoord: rol in beleidsvorming, effectief kabinet, thema op de agenda gebracht?

Formatieduur. Transparant formatieproces? Betrokkenen bij totstandkoming akkoord procesmatig gezien. Welke doelen heeft het stembusakkoord? Geld, subsidie, impact? Welke instrumenten worden gebruikt? Demonstraties, achterkamertjes

Het Manifest ‘Waardig ouder worden’

Op initiatief van de ChristenUnie, Omroep Max en de samengevoegde ouderbonden KBO-PCOB werd op 31 januari 2017 het Manifest ‘Waardig ouder worden’ gepresenteerd. Enkele bekende Nederlanders (o.a. Bart Chabot, Huub Stapel, Willeke Alberti en Jack van Gelder) en tal van maatschappelijke organisaties, waaronder ook andere politieke partijen, ondersteunden dit manifest. CDA en SP waren vanaf de start ondertekenaars van het manifest, PVV en SGP sloten zich enkele dagen daarna ook aan. De eerste respons van GroenLinks, PvdA en ouderenpartij 50PLUS was terughoudender (NU.nl 2017).

Tien plannen worden in het manifest naar voren gebracht. Opvallend is het voornemen om een minister aan te stellen met een specifieke portefeuille voor ouderenbeleid. Het tegengaan van eenzaamheid onder ouderen en de herwaardering van ouderdom staan hoog op de agenda. Praktische speerpunten zijn het bevorderen van mantelzorg door lasten van mantelzorgers te verminderen en het stimuleren van vrijwilligerswerk (o.a. door jongeren in de ouderenzorg). Er dient ook geïnvesteerd te worden in passende woonvormen, zorg en levensbegeleiders. Boodschap van het manifest is namelijk: waardeloos leven bestaat niet (Waardig ouder worden 2017). Het manifest kwam onder andere als reactie op de inspanningen van D66-Kamerlid Dijkstra en minister Schippers van VWS voor een Wet voltooid leven. Voorstanders van deze wet, D66 en VVD, werden door lijsttrekker Segers van de ChristenUnie uitgenodigd om mee te praten over het manifest. De CU hoopte op hun steun betreft extra investeringen in de ouderenzorg (Trouw 2017b). Op 28 februari 2017 sloot ook D66 zich aan bij het manifest.

Effecten op de legitimiteit van verkiezingen

Het Manifest ‘Waardig ouder worden

Daarmee kan geconcludeerd worden dat het Manifest ‘Waardig ouder worden’ tot nu toe een positief effect heeft op de legitimiteit van

Het Regenboog Stembusakkoord

Op 7 maart 2017 ondertekende VVD, PvdA, D66, SP, GroenLinks, 50PLUS, PvdD en Artikel1 het Regenboog Stembusakkoord, dat kan worden opgevat als de voortzetting van het voormalige

Roze Stembusakkoord. Net als het Roze Stembusakkoord, werd het Regenboog Stembusakkoord geïnitieerd door COC Nederland, één van de belangrijkste LHBTI-belangenorganisaties. Deze organisatie zet zich in voor acceptatie, emancipatie en gelijke rechten van lesbiennes, homo's, biseksuelen, transgenders en interseksuelen.

De speerpunten van het Regenboog Stembusakkoord kwamen tot stand na een verkiezingsdebat over de thematiek, georganiseerd door het COC op 3 februari 2017. Alle uiteindelijke ondertekenaars waren daarbij aanwezig, evenals het CDA. De PvdA, D66, PvdD en Artikel1 werden tijdens het debat vertegenwoordigd door hun lijsttrekkers (te weten: Asscher, Pechtold, Thieme en Simons), de VVD door haar fractievoorzitter Zijlstra (Rode Hoed 2017). De partijvertegenwoordigers legden de specifieke inhoud van de speerpunten van het stembusakkoord in dit debat vast. Voor het Roze Stembusakkoord waren aanvankelijk alle significante partijen benaderd door COC Nederland om zich bij het akkoord aan te sluiten. PVV, CU, SGP en DENK hielden zich echter afzijdig (Parool 2017b). De deelnemende partijen kwamen onder andere overeen dat artikel 1 van de Grondwet gewijzigd dient te worden, opdat het discrimineren van LHBTI's verboden is. Het CDA, hoewel geen ondertekenaar, steunde deze wijziging ook. Andere beloftes in het akkoord: de komst van een meerouderschapswet, de instandhouding van het discriminatieverbod in het Wetboek van Strafrecht (wat de PVV en VNL inperken), de komst van een verbod op discriminatie van trans- en intersekse personen, de afschaffing van geslachtsregistratie door de overheid, verbetering van de schoolsituatie en implementatie van een emancipatiebeleid voor LHBTI's, en ondersteuning aan niet-Nederlandse LHBTI-organisaties.

Effecten op de legitimiteit van verkiezingen

Met het Roze Stembusakkoord in het achterhoofd zullen de verwachtingen omtrent het Regenboog Stembusakkoord hooggespannen zijn. Het Regenboog Stembusakkoord wordt minder breed gedragen dan het Roze Stembusakkoord, zeker nu Artikel1 niet verkozen is. Dat duidelijk is dat het COC initiatiefnemer van het akkoord is, heeft een positief effect op de throughput-legitimiteit. Van eventuele effecten op output-legitimiteit kan nog weinig gezegd worden: de effectiviteit van het stembusakkoord kan pas na de komende regeerperiode geanalyseerd worden. De verwachte deelname van het CDA aan de coalitie kan wellicht voor roet in het eten zorgen wat betreft het doorvoeren van de progressieve standpunten in het akkoord, zoals het aanpassen van de Grondwet. Het Regenboog Stembusakkoord heeft echter veel aandacht in de media gekregen (NRC Handelsblad 2017, De Volkskrant 2017), waarmee homo-emancipatie ook in deze campagne benadrukt werd. Die zichtbaarheid levert in feite niet

meer duidelijkheid op voor de potentiële kiezers van de ondertekenende partijen: voor hen is homo-emancipatie namelijk een non-issue. Voor conservatieve stemmers biedt dit akkoord wel de informatie op wie *niet* te stemmen, wat de input-legitimiteit enigszins vergroot.

Het Stembusakkoord 'Handen thuis'

Op 13 maart 2017, twee dagen voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen, ondertekenden zes partijen het door het Rutgers Kenniscentrum Seksualiteit geïnitieerde stembusakkoord 'Handen thuis'. Deze zes partijen – GroenLinks, D66, PvdA, PvdD, SP en 50PLUS – beloofden met het akkoord zich in de komende regeerperiode samen in te zetten voor het voorkomen van seksueel ontoelaatbaar gedrag in de maatschappij (Rutgers 2017b). Aan de hand van vijf speerpunten dienen seksisme en seksuele intimidatie te worden beperkt. Ten eerste zou op seksuele consensus in de seksuele vorming in het onderwijs meer nadruk moeten liggen, er zou een cultuuromslag plaats moeten vinden (het zogenaamde 'korte-rokjesargument'), meer ondersteuning moet geboden worden aan professionals in het signaleren van negatieve ervaringen, op het voorkomen van 'plegergedrag' zou meer ingezet moeten worden, en voor dit alles is duidelijke verantwoordelijkheid en regie noodzakelijk (Rutgers 2017b). Daarnaast stemden de zes partijen toe met het verzoek dat de komende regering de cijfers over ontoelaatbaar seksueel gedrag omlaag moet brengen (Parool 2017a). Volgens Het Parool tekende de VVD niet mee vanwege het vergevorderde moment in de campagne en het niet ondersteunen van sommige speerpunten.

Effecten op de legitimiteit van verkiezingen

Dit deelakkoord heeft tot nu toe weinig voeten in de aarde gehad. De impact van 'Handen Thuis' op de legitimiteit van de verkiezingen van 2017 is, met het oog op het moment van ondertekening, te verwaarlozen. Het kan zijn dat het thema seksuele intimidatie de komende jaren hoger op de agenda komt, maar dat zou eerder verklaard worden door het feit dat geen enkele partij *tegen* het bestrijden van seksuele intimidatie is. Dit stembusakkoord is een duidelijke illustratie van een non-issue. De ondertekende partijen tonen aan dat zij inwisselbaar zijn met betrekking tot dit soort progressieve thema's. Van dit akkoord is wel duidelijk welke spelers betrokken zijn (Rutgers Kenniscentrum Seksualiteit), al zijn dat niet de kiezers. De kans dat de meerderheid van de ondertekenaars – al dan niet meer – in de oppositiebanken terecht komt, leidt naar verwachting niet tot een positief effect op output-legitimiteit.

5. Conclusie

De laatste jaren hebben vele vormen van democratische en bestuurlijke vernieuwing de revue gepasseerd: burgers kunnen anno 2017 naar hartenlust klagen over rondetafelgesprekken en mantelzorgmakelaars op de talloze burgertoppen en wijkfora. Op electoraal terrein zijn pre-electorale deelakkoorden een trend, die in dit onderzoek vergeleken zijn met 'gewone' stembusakkoorden. Welke effecten blijken beide typen PEC's te hebben op de legitimiteit van verkiezingen?

De opkomst van verkiezingen, een aspect van input-legitimiteit, blijkt in ieder geval niet te dalen wanneer stembusakkoorden deelnemen. De daadwerkelijke relatie tussen een stembusakkoord en de verkiezingsopkomst is in dit onderzoek niet aangetoond. Daarvoor is verder kwantitatief onderzoek nodig. Pre-electorale deelakkoorden als Keerpunt '72 en samenwerkingsverbanden als het CDA en GroenLinks zorgen voor profilering van partijen en verduidelijken keuzeopties voor de kiezer. Deze 'blokvorming' ten tijde van campagne biedt de kiezer een set aan alternatieve coalities, waarmee de invloed van het electoraat op de formatie enigszins wordt vergroot. PEC's hebben dus een positief effect op de input-legitimiteit. Of stembusakkoorden überhaupt effect hebben op de throughput-legitimiteit, is lastig aan te tonen, te meer omdat dit begrip *an sich* vragen oproept. De formatie duurt niet significant korter en is niet transparanter wanneer partners uit een stembusakkoord mee onderhandelen. Ook het effect van PEC's op de output-legitimiteit is niet eenduidig te benoemen. Daar waar Keerpunt '72 meteen na de eerste verkiezingen op het pluche plaatsneemt, heeft GroenLinks (nog?) geen bestuurservaring. Echter, de invloed van Keerpunt '72 op lange termijn is amper effectief te noemen: tot 1989 blijven de sociaaldemocraten in de oppositiebanken. Deze conservatieve kabinetten-Van Agt en -Lubbers worden vandaag de dag bovendien als 'krachtig' en 'pragmatisch' bestempeld, dat opgevat kan worden als effectief bestuur (Parlement & Politiek 2017).

Hebben pre-electorale deelakkoorden een vergelijkbaar effect op de legitimiteit van verkiezingen? De input-legitimiteit wordt door deze stembusakkoorden enerzijds verhoogd, omdat partijen hiermee benadrukken aan welke thema's zij belang hechten. Hierdoor is de kiezer beter geïnformeerd. Daarnaast is bij pre-electorale deelakkoorden vaak duidelijk wie naast de partijen nog meer betrokkenen zijn, wat de throughput-legitimiteit vergroot. De andere kant van het verhaal is dat de kiezer ook bij deelakkoorden weinig inspraak heeft in de totstandkoming van het inhoudelijke kader. Maar belangrijker is dat deelakkoorden met het profileren van één thema de inwisselbaarheid van partijen illustreert. Als negen partijen het over een onderwerp eens zijn,

maakt het schijnbaar weinig uit op wie gestemd wordt. Deelakkoorden plaatsen bepaalde thema's op de agenda, maar bevorderen daarmee indirect de depolitisering ervan. Bovendien is het niet ongevoelbaar gelijktijdig meerdere akkoorden te sluiten met wisselende partners. Dat maakt het politieke landschap voor de kiezer nog onoverzichtelijker. Omdat pre-electurale deelakkoorden de onderlinge partijverschillen doen afnemen, is de kans groot dat ook de motivatie om te stemmen afneemt. Burgers zullen zich minder gehoord voelen door en betrokken voelen bij politiek, wat uiteindelijk impact heeft op het vertrouwen van burgers in ons politieke systeem.

Moet de toename van pre-electurale deelakkoorden worden toegejuicht? In ieder geval niet om daarmee de legitimiteit van verkiezingen te verhogen. Deelakkoorden symboliseren de trend dat ideologie plaatsmaakt voor issue-politiek (Van der Meer 2017, 126). Een deelakkoord lijkt voor partijen een ideaal tijdverdrijf voor de bühne. En partij toont aan het eens te zijn met politieke tegenstanders, zijn wil om samen te werken, en pikt meteen een mediamomentje mee. Depolitisering, overleg op hoog niveau en de drang naar brede samenwerking zoals gezien bij deelakkoorden, zijn kenmerken die sterk doen denken aan de pacificatiepolitiek. Dat, eveneens als de verklaring voor de toename van deelakkoorden, moet blijken uit verder onderzoek.

Wie de krant er morgen op openslaat, waant zich nog steeds in een wankele democratie, verwijzend naar de inleiding van dit onderzoek. Maar, wie de krant er op openslaat, leest in ieder geval de krant.

6. Literatuur

- Andeweg, R.B., K.L.L.M. Dittrich & Th. van der Tak. 1978. *Kabinetformatie 1977*. Leiden: Nederlands Drukkerij Bedrijf.
- Andeweg, R.B. & G.A. Irwin. 2009. *Governance and Politics of the Netherlands*. New York: Palgrave MacMillan.
- Baalen, C. van. 2003. *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetformaties, 1946-2002*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij.
- Baalen, C. van & A. van Kessel. 2016. *Kabinetformaties 1977-2012*. Amsterdam: Boom.
- Bokhorst, A.M. 2014. "Bronnen van legitimiteit: Over de zoektocht van de wetgever naar zeggenschap en gezag." Ph.D. diss. Universiteit van Tilburg.
- Beetham, D. 2013. *The Legitimation of Power*. New York: Palgrave MacMillan.
- Brants, K., W. Kok & Ph. van Praag jr. 1982. *De strijd om de kiezersgunst: Verkiezingscampagnes in Nederland*. Amsterdam: Kobra.
- CDA. 2017. "CDA gedachtegoed: Geschiedenis." <https://www.cda.nl/bestuurdersvereniging/inspiratie/cda-gedachtegoed/geschiedenis/geraadpleegd-6-juni> (geraadpleegd 6 juni).
- Chiru, M. 2015. "Early Marriages Last Longer: Pre-electoral Coalitions and Government Survival in Europe." *Government and opposition* 50(2): 165–188.
- COC Nederland. 2012. "Historisch moment: lijsttrekkers tekenen Roze Stembusakkoord." <https://www.coc.nl/jouw-belangen/lijsttrekkers-willen-heikele-homozaken-binnen-jaar-regelen-geraadpleegd-13-maart-2017>.
- COC Nederland. 2017. "Lijsttrekkers tekenen stembusakkoord met het COC." <https://www.coc.nl/politiek-2/lijsttrekkers-tekenen-stembusakkoord-coc-geraadpleegd-7-mei-2017>.
- Debus, M. & J. Müller. 2014. "Expected utility or learned familiarity? The formation of voters' coalition preferences." *Electoral Studies* 34: 54–67.
- Debus, M. & M. Gross. 2016. "Coalition formation at the local level: Institutional constraints, party policy conflict, and office-seeking political parties." *Party Politics* 22(6): 835-846.
- Duynstee, F.J.F.M. 1966. *Kabinetformaties 1946-1965*. Deventer: Æ.E. Kluwer.
- Golder, S.N. 2005. "Pre-electoral coalitions in comparative perspective: A test of existing hypotheses." *Electoral Studies* 24: 643-663
- Hague, R. & M. Harrop. 2010. *Comparative Government and Politics: An Introduction*. New York: Palgrave MacMillan
- Hoedeman, J. 1998. *Haagse tableaux: Achter de schermen van kabinetformaties*. Utrecht: Scheffers.
- Katzenstein, P.J. 1985. *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Kiesraad. 2017. "Officiële uitslag Tweede Kamerverkiezing 15 maart 2017." <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2017/03/20/officiële-uitslag-tweede-kamerverkiezing-15-maart-2017-geraadpleegd-4-juni-2017> (geraadpleegd 4 juni 2017).
- Lucardie, P, W. van der Schuur & G. Voerman. 1994. *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief*. Leiden: DSWO Press.
- Maas, P.F. 1982. *Kabinetformaties 1959-1973*. 's-Gravengage: Staatsuitgeverij
- Meer, T. van der. 2017. *Niet de kiezer is gek*. Houten: Spectrum.

- Montesquieu Instituut. 2017. “Zittingsduur kabinetten.” https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vizrgik4a8ww/zittingsduur_kabinetten (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Nationaal Zorgfonds. 2017a. “Nationaal ZorgFonds: Zonder eigen risico.” <https://nationaalzorgfonds.nl/> (geraadpleegd 13 maart 2017).
- Nationaal Zorgfonds. 2017b. “Nationaal ZorgFonds: Bouwstenen.” https://nationaalzorgfonds.nl/sites/nationaalzorgfonds.nl/files/NZF-Bouwstenen-1_0.pdf (geraadpleegd 7 mei 2017).
- New York Times. 2016. “*How Stable Are Democracies? ‘Warning Signs Are Flashing Red’.*” https://www.nytimes.com/2016/11/29/world/americas/western-liberal-democracy.html?_r=0 (geraadpleegd 4 juni 2017).
- NRC Handelsblad. 2012. “Partijen tekenen Roze Stembusakkoord.” <https://www.nrc.nl/nieuws/2012/09/03/partijen-ondertekenen-roze-stembusakkoord-coc-spreekt-van-historisch-moment-a1484152> (geraadpleegd 8 mei 2017).
- NRC Handelsblad. 2016. “‘Wij moeten naar boven schoppen, niet naar beneden.’” <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/06/23/wij-moeten-naar-boven-schoppen-niet-naar-beneden-2829923-2-a1506645> (geraadpleegd 13 maart 2017).
- NRC Handelsblad. 2017a. “Akkoordendrift bindt partijen.” <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/02/02/akkoordendrift-bindt-partijen-6529381-a1544305> (geraadpleegd 13 maart 2017).
- NRC Handelsblad. 2017b. “Dit zijn de factchecks van het debat tussen Asscher en Roemer.” <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/03/10/dit-zijn-de-factchecks-van-het-eenvandaag-debat-tussen-asscher-en-roemer-a1549824> (geraadpleegd 7 mei 2017).
- NRC Handelsblad. 2017c. “Doe niet alsof we een echte democratie zijn.” <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/01/27/doe-niet-alsof-we-een-echte-democratie-zijn-6393146-a1543357> (geraadpleegd 4 juni 2017).
- Nu.nl. 2017. “Oppositie loopt warm voor breed ouderenmanifest.” <http://www.nu.nl/politiek/4430784/oppositie-loopt-warm-breed-ouderenmanifest.html> (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Parlement & Politiek. 2017a. “Christen-Democratisch Appèl (CDA).” https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxm/christen_democratisch_appel_cda (geraadpleegd 26 april 2017).
- Parlement & Politiek. 2017b. “Duur Kabinetsformaties.” https://www.parlement.com/id/vhnnmt7mnnzb/duur_kabinetsformaties_sinds_1946 (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Parlement & Politiek. 2017c. “Opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen.” https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp8wsz/opkomst_bij_tweede_kamerverkiezingen (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Parlement & Politiek. 2017d. “‘Schaduwkabinetten’ als mislukte opmaat naar een Progressieve Volkspartij.” http://www.parlement.com/id/vh8lnhrq7ybf/schaduwkabinetten_als_mislukte_opmaat (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Parool. 2017a. “‘Sexy vrouwen roepen opmerkingen over zichzelf af’.” <http://www.parool.nl/binnenland/-sexy-vrouwen-roepen-opmerkingen-over-zichzelf-af-a4473678/> (geraadpleegd 7 mei 2017).

- Parool. 2017b. “Stembusakkoord over homorechten.”
<http://www.parool.nl/amsterdam/stembusakkoord-over-homorechten-a4458147/>
 (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Pellikaan, Van der Meer, De Lange. 2016. “The Centre Does Not Hold: Coalition Politics and Party System Change in the Netherlands, 2002–12.” *Government and Opposition* 25: 1-25.
- Pfeijffer, I.L. “Democratie,” NRC Handelsblad, 29 september 2016.
- Plasterk, R.H.A. 2017. *Kamerbrief over vernieuwing lokale democratie*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/03/31/kamerbrief-over-vernieuwing-lokale-democratie> (geraadpleegd 4 juni 2017).
- Poelgeest, L. van. *Kabinetsformaties 1982-2002: Een staatskundig overzicht*. 's-Gravenhage: Boom Lemma
- PvdA, D'66 & PPR. 1972. *Keerpunt 1972: Regeerakkoord van de progressieve drie*.
- Raad voor het openbaar bestuur. 2016. “Signalement politieke versnippering.” http://www.rob-rfv.nl/documenten/signalement_politieke_versnippering.pdf (geraadpleegd 13 maart 2017).
- Rode Hoed. 2017. “COC’s verkiezingsdebat.”
<http://www.rodehoed.nl/nl/programma/agenda/event/745/COC-s-verkiezingsdebat>
 (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Rooy, P. de. 2002. *Republiek van rivaliteiten: Nederlands sinds 1813*. Alphen aan de Rijn: Haasbeek.
- Rutgers Kenniscentrum Seksualiteit. 2017a. “Stembusakkoord seksueel ongewenst gedrag.”
<http://www.rutgers.nl/nieuws-opinie/nieuwsarchief/stembusakkoord-seksueel-ongewenst-gedrag> (geraadpleegd 13 maart 2017).
- Rutgers Kenniscentrum Seksualiteit. 2017b. “Stembusakkoord: Handen thuis!”
https://www.rutgers.nl/sites/rutgersnl/files/PDF/partijen_publicatiestembusakkoord.pdf
 (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Skjæveland, A., S. Serritzlew, S. & J. Blom-Hansen. 2007. “Theories of coalition: An empirical test using data from Danish local government formation.” *European Journal of Political Research* 46(5): 721-745.
- Thomassen, J., C. van Ham & R.B. Andeweg. 2014. *De wankele democratie: Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* Amsterdam: Prometheus-Bert Bakker.
- Tillman, E.R. 2015. “Pre-electoral coalitions and voter turnout.” *Party Politics* 21(5): 726–737.
- Trouw. 2017a. “Bredere steun voor klimaatwet: SP, D66 en CU sluiten aan.”
<https://www.trouw.nl/groen/bredere-steun-voor-klimaatwet-sp-d66-en-cu-sluiten-aan-abacf77d/> (geraadpleegd 13 maart 2017).
- Trouw. 2017b. “Waardig ouder worden: actieplan voor ‘levenshulp’ “.
<https://www.trouw.nl/samenleving/waardig-ouder-worden-actieplan-voor-levenshulp-a150603a/> (geraadpleegd 7 mei 2017).
- Tijd, de. 1971. “Regeerakkoord met links is voor KVP niet genoeg.” (12-08-1972).
- Verkuil, D. 1992. *Een positieve grondhouding: De geschiedenis van het CDA*. 's-Gravenhage: Sdu Uitgeverij, Koninginnegracht.
- Vis, J.J. 1995. *Verdelen en heersen: Opmerkingen over de kabinetsformatie in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Volkskrant, de. 2013. “Kabinet stelt miljardenbezuiniging veilig met pensioenakkoord.”
<http://www.volkskrant.nl/politiek/kabinet-stelt-miljardenbezuiniging-veilig-met-pensioenakkoord-a3564403/> (geraadpleegd 5 juni 2017).

- Volkskrant, de. 2016. “De westerse democratie verkeert in een diepe crisis.”
<http://www.volkskrant.nl/buitenland/de-westerse-democratie-verkeert-in-een-diepe-crisis~a4344784/> (geraadpleegd 4 juni 2017).
- Volkskrant, de. 2017a. “ ‘Linkse’ Klimaatwet Samsom en Klaver nu gesteund door vijf partijen.”
<http://www.volkskrant.nl/politiek/-linkse-klimaatwet-samsom-en-klaver-nu-gesteund-door-vijf-partijen~a4454474/> (geraadpleegd 13 maart 2017).
- Volkskrant, de. 2017b. “Pleidooi voor een rechts stembusakkoord.”
<http://www.volkskrant.nl/opinie/pleidooi-voor-een-rechts-stembusakkoord~a4451218/> (geraadpleegd 13 maart 2017).
- Volkskrant, de. 2017c. “18 ideeën: Zo blazen we de democratie nieuw leven in.”
<http://www.volkskrant.nl/wetenschap/18-ideeen-zo-blazen-we-de-democratie-nieuw-leven-in~a4461878/> (geraadpleegd 4 juni 2017).
- Waardigouderworden.nl. 2017. “Manifest waardig ouder worden.”
<http://www.waardigouderworden.nl/> (geraadpleegd 13 maart 2017).

7. Bijlagen

Tabel 1. Overzicht kabinetten 1946-heden

Kabinetsperiode	Naam	Coalitiepartners	Opmerkingen
1946-1948	Beel I	KVP, PvdA	
1948-1951	Drees-Van Schaik	KVP, PvdA, CHU, VVD	Ook wel Drees I
1951-1952	Drees I	KVP, PvdA, CHU, VVD	Ook wel Drees II
1952-1956	Drees II	PvdA, KVP, ARP, CHU	Ook wel Drees III
1956-1958	Drees III	PvdA, KVP, ARP, CHU	Ook wel Drees IV
1958-1959	Beel II	KVP, ARP, CHU	Rompkabinet na uittreden PvdA
1959-1963	De Quay	KVP, ARP, VVD, CHU	
1963-1965	Marijnen	KVP, ARP, VVD, CHU	
1965-1966	Cals	KVP, ARP, PvdA	
1966-1967	Zijlstra	KVP, ARP	Rompkabinet na uittreden PvdA
1967-1971	De Jong	KVP, VVD, ARP, CHU	
1971-1972	Biesheuvel I	KVP, VVD, ARP, CHU, DS'70	
1972-1973	Biesheuvel II	KVP, VVD, ARP, CHU	Rompkabinet na uittreden DS'70
1973-1977	Den Uyl	PvdA, KVP, ARP, PPR, D'66	Lange formatieduur: 1972 ontslag oude kabinet, 1973 nieuw kabinet
1977-1981	Van Agt I	CDA, VVD	
1981-1982	Van Agt II	CDA, PvdA, D66	
1982-1982	Van Agt III	CDA, D66	Rompkabinet na uittreden PvdA
1982-1986	Lubbers I	CDA, VVD	
1986-1989	Lubbers II	CDA, VVD	
1989-1994	Lubbers III	CDA, PvdA	
1994-1998	Kok I	PvdA, VVD, D66	
1998-2002	Kok II	PvdA, VVD, D66	
2002-2003	Balkenende I	CDA, LPF, VVD	
2003-2006	Balkenende II	CDA, VVD, D66	
2006-2007	Balkenende III	CDA, VVD	Rompkabinet na uittreden D66
2007-2010	Balkenende IV	CDA, PvdA, CU	
2010-2012	Rutte I	VVD, CDA, PVV	Minderheidskabinet met gedoogsteun PVV
2012-2017	Rutte II	VVD, PvdA	
2017-	Rutte III (onder voorbehoud)	VVD, CDA, D66, GroenLinks	

Bronnen:

- Duynstee, F.J.F.M. 1966. *Kabinetsformaties 1946-1965*. Deventer: Æ.E. Kluwer.
- Baalen, C. van & A. van Kessel. 2016. *Kabinetsformaties 1977-2012*. Amsterdam: Boom.
- Parlement.com.
- Documentatiecentrum Politieke Partijen.